

Була папе Николе V деспоту Ђурђу Бранковићу (Рим, 24. октобар 1453. године) у контексту папске крсташке политике*

Оригинални научни чланак

Игор Стаменовић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија
igor.stamenovic@filfak.ni.ac.rs

Рад анализира садржај буле папе Николе V (1447–1455) упућене 24. октобра 1453. године српском деспоту Ђурђу Бранковићу (1427–1456). Текст буле стављен је у шири контекст антиосманске крсташке политике папства и његових савезника након османског заузимања Константинопоља 1453. године. Крсташки планови који су тада разматрани укључивали су и простор Српске деспотовине. Контакти деспота са папством и са напуљским краљем Алфонсом V Арагонским (1442–1458) у раду се посматрају као део јединственог процеса чији је крајњи циљ био придруживање српског деспота крсташком табору. Последица тих преговора је и издавање анализираних буле, чији садржај аутор сагледава из перспективе интереса папства и интереса Српске деспотовине. Предмет проучавања је и начин на који су верске тензије између фрањевачких мисионара и православних на граничном простору између краљевине Босне, краљевине Угарске и Српске деспотовине утицале на садржај буле и на њена каснија тумачења. Такође, рад пружа увид у коришћење црквене уније као средства у преговорима папства и деспотовине, дајући допринос разумевању сложеног и променљивог односа деспота Ђурђа према овом питању.

Кључне ријечи:

Папа Никола V, деспот Ђурађ Бранковић, крсташки рат, Алфонсо V Арагонски, Фирентинска унија

Papal bull of Pope Nicholas V to despot George Brankovic (Rome, October 24, 1453) in context of papal crusading policy

Igor Stamenović

University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia

Pope Nicholas V issued a bull to Serbian despot George Brankovic on October 24, 1453, in which he took the despot under papal protection. The bull was analyzed within a broader context of the anti-Ottoman crusading policy of the papacy after the Ottoman conquest of Constantinople (1453). Crusading projects of the Curia and King Alfonso V of Aragon considered the involvement of Balkan Christians in the war against the Turks. The Serbian Despotate, as a state on the direct frontier with the Ottoman Empire, was an integral part of these projects. The growing Ottoman threat caused more intense contacts between despot George and pro-Crusade Western powers, resulting in the issuance of the mentioned bull. The first part of the bull calls on the secular and church authorities to show solidarity with the despot during his confrontations with the Ottomans. The protection of George's land and personal property during the war was guaranteed. In the next part of the bull, the Pope threatened to punish those who desecrated churches and icons in the despot's land. This note most likely refers to Franciscan missionaries who were known for their aggressive

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200165).

methods in the conversion of the Orthodox in the border area between the Serbian Despotate, the Kingdom of Bosnia, and the Kingdom of Hungary. The Pope's note in the bull was probably given to reduce the impact of religious tensions, thus creating conditions for the implementation of the church union. The policy of the union was equally motivated by the religious and political idea of Christianity unified in the anti-Ottoman Crusade. In the last part of the bull, despot George's confession of faith was confirmed to be in compliance with the faith defined by the Council of Florence (1439). The Serbian Despotate was most probably involved in negotiations about the church union before 1453 at the Councils of Basel (1431–1449) and Ferrara/Florence (1438–1439). Despot George was probably aware of the correlation between the church union and the anti-Ottoman crusading policy. Therefore, the union served as a theo-political means in the mentioned period, as well as in 1453. In the papal bull, George was given the right to observe the Eastern Christian customs, which was in accordance with the decisions of the Council of Florence and the way they were implemented in the East. Contemporary notes of friar John of Capistrano against the validity of despot George's religious beliefs have been cited as the key reason for doubting the unionist information from the bull. Capistrano's accusations, however, should be observed separately from the Serbian Despotate's relations with the Curia. They were primarily the result of the friar's rigorous attitudes towards non-Western Christian traditions, as well as his active support to the Franciscan missionaries criticized by the papal bull. The alignment of despot George's faith with the Florentine Confession implied acceptance of the purgatory doctrine. In that way, from the papacy's point of view, the indulgences given by the crusading bull *Etsi ecclesia Christi* (1453) could apply to the despot. Despot George's distancing from the idea of the church union no later than 1456 confirmed the interdependence of crusading and church union policies in his political actions. By that time, despite all the attempts and projects, it became clear that the actual crusade would not be waged.

Key words:

Pope Nicholas V, despot George Branković, crusades, Alfonso V of Aragon, the Union of Florence

Папа Никола V издао је 24. октобра 1453. године булу српском деспоту Ђурђу Бранковићу у којој га је узео под заштиту због деспотове спремности за рат против Османлија. Од тренутка објављивања оригиналног текста из Ватиканског апостолског архива 1946. године (Hofmann, 1946, pp. 142–144, no. 307), овај извор је разматран у склопу истраживања ширих тема као што су однос Срба према Фирентинској унији цркава (Spremić, 1986, pp. 419), однос папства и Србије у XV веку (Antonović, 1993, p. 65), Угарске и Србије у истом периоду (Gašparović, 2016, p. 218), Византије и Србије у време Фирентинске уније (Nikolić, 2017, p. 21) и сусрет Јована Капистрана са деспотом Ђурђем 1455. године (Andrić, 2016, pp. 209–211).¹ Последња два рада се, поред осталог, издвајају преиспитивањем тезе о деспотовом категоричком противљењу

¹ Јован Капистран је био фрањевачки проповедник, реформатор фрањевачког реда и теолог, чувен по ватреној верској ревности и борби против јереси. Након пада Константинопоља, посветио се проповедању крсташког рата. Најпре је деловао у Светом римском царству, обраћајући се на заседању царске дијете у Франкфурту (1454), а средином исте године центар његове пропагандне активности постала је Угарска. Кључни фрањевчев савезник био је генерални капетан краљевине Угарске, тамишки жупан, северински бан и ердељски војвода Јанош Хуњади. До средине XV века Хуњади је стекао реноме хришћанског хероја у борбама против Османлија. Упркос његовој подршци као једног од најмоћнијих великаша у земљи, Капистранова проповед није допрла до већег дела угарског племства. Фрањевчеву бројну, али војно необучену крсташку војску чинили су углавном сиромашнији слојеви друштва. Са том војском учествовао је у одбрани Београда од османског напада (4–22. јул 1456. године). Исте године је преминуо у Илоку (Housley, 2004, pp. 94–115).

унији. Текст буле објављен је, такође, 1967. године (Gill, 1967, pp. 551–552, no. 4), али је ово издање у историографији остало мање запажено од првог. Циљ овог рада биће да прикаже и анализира садржај буле папе Николе V, стављајући га у контекст политичких и верских процеса на хришћанско-османском граничном простору средином XV века.

Папску источну политику у време издавања поменутог документа дефинисали су османско освајање Константинопоља (29. мај 1453), планирани крсташки рат за његово ослобођење и спровођење уније црква према одлукама Фирентинског сабора (1439). Вести о паду Константинопоља примљене су са запрепашћењем на Западу. У Рим су стигле преко Венеције 30. јуна 1453. године. Одговор папства на новонастале околности била је објава општер крсташког рата 30. септембра 1453. године (Damian, 2012, p. 89; Angold, 2016, pp. 84–86). Текст крсташке буле *Etsi Ecclesia Christi* писан је тако да следи апокалиптички образац са циљем да адресанте мотивише на делање. Папа је османској претњи приступио са историјског, есхатолошког и индивидуалног аспекта (Housley, 2012, pp. 18–19). Старија историографија инсистирала је на тези да се папство, осим издавања ове буле, није пуно ангажовало на плану остварења крсташке идеје (Pleyer, 1927, p. 190; Antonović, 1993, p. 64). Овакав закључак је последица превеликог ослањања на критике Николине политике од стране Енеје Силвија Пиколоминија, будућег папе Пија II (1458–1464), и Јована Капистрана, двојице веома утицајних папиних савременика (Housley, 2012, p. 79).

Увид у делатности Николе V по питању крсташтва, међутим, показује знатну папину посвећеност тој идеји. Након објављивања буле, обраћао се појединачно политичким чиниоцима који су требали да узму учешћа у крсташком рату. Писао је немачком цару Фридриху III Хабзбуршком (1452–1493), миланском војводи Франческу Сфорци (1449–1466) и граду Анкони (Jorga, 1915, pp. 75–76, 87–88). Курија и људи блиски њој подстицали су прављење крсташких планова. Детаљан опис начина на који је требало водити антиосманску ратну кампању дат је у делу миланског хуманисте Лампа Биарга под називом *Strategicon adversus Turcos*. Дело је настало на захтев папе Николе V, коме је и посвећено, а Биарго је приликом састављања нацрта консултовао неколико кардинала, пре свега Василија Висариона (Damian, 2012, pp. 81, 84). План је предвиђао да се крсташка војска сакупи у Болоњи, те да се одатле упути ка Бриндизију или Отранту. Одатле је требало да пређе Јадранско море и стигне у Драч. Њено искрцавање би помогли Венеција и Ђурађ Кастриот Скендербег (1443–1468). Из Драча би војска, у складу са условима, пошла или пут Једрена и Константинопоља или би се усмерила ка ослобађању хришћанских земаља под османском влашћу (Damian, 2012, pp. 85–86). Једна од тих земаља свакако је била и Српска деспотовина. Помен *Трибала* или *Илира* у Биарговом делу највероватније се, у хуманистичком духу, односи на Србе. Према плану, требало је, заједно са осталим балканским народима, да на

терену врше истовремене нападе на Турке (Damian, 2011, p. 85).

Детаљном анализом текста утврђено је да се иза неименоване личности командујућег крсташком војском крије напуљски краљ Алфонсо V Арагонски, стожер папске крсташке политике (Damian, 2012, pp. 87, 90). Његова веза са антиосманском крсташком идејом може се пратити већ од 1444. године, када је, делимично подстакнут плановима бургундског војводе Филипа Доброг (1419–1467), предложио заједничку војну акцију немачког цара, енглеског и француског краља, бургундског војводе и њега самог (Aloisio, 2017, p. 68). Исте године почела је да се формира и мрежа балканских савезника Алфонса V. Утицај у северној Грчкој и на Крфу проширен је кроз савезништво са епирским деспотом и грофом Кефалоније и Закинта Карлом II Током (1429–1448) (Aloisio, 2017, p. 69). Вазали напуљског краља постали су 1444. године војвода Стефан Вукчић Косача (1435–1466), а 1451. године Скендербег и морејски деспот Димитрије Палеолог (1449–1460). Присне контакте са напуљским краљем, иако без формалног вазалства, одржавао је и деспот Ђурађ (Spremić, 2005, pp. 353–370, 371–387).

Сам краљ Алфонсо ангажовао се у припремању плана за крсташки рат након османског заузимања Константинопоља. Свој меморандум предложио је папи септембра 1453. године. Према његовом плану, крсташки напад је требало усмерити у три правца. Флота би се упутила ка Леванту, где би бранила хришћанске поседе које су Османлије угрожавале и нападала османску морнарицу. Копнено појачање требало је да буде послато Скендербегу који би ратовао на југу. Трећи правац напада био би усмерен са севера, из правца Угарске, уз асистирање српског деспота (Aloisio, 2017, p. 68).

Напуљски краљ био је спона између деспота Ђурђа и папе Николе V. С обзиром на то да је краљ Алфонсо био близак Курији, Ђурђеове контакте са папством не би требало посматрати одвојено од оних са напуљским двором. Почетком октобра 1453. године, деспот је краљу Алфонсу послао свог изасланика Јунија Градића. Након срдачног пријема код Алфонса, са писменом препоруком напуљског краља папи Николи и тројици кардинала, Градић се упутио у Рим (Antonović, 1993, p. 65; Spremić, 1994, p. 408; Ivanović, 2016, p. 266). Иако детаљи преговора са папом нису познати, из сачуване Алфонсове препоруке јасно се увиђа да је напуљски краљ деспотовину видео као одбрамбену зону према Турцима и сматрао да јој је као таквој било потребно пружити помоћ. У контексту антиосманског деловања наведена је као јединствена целина са Угарском, што одговара распореду снага у Алфонсовом крсташком плану (Thallóczy & Áldásy, 1907, p. 172, no. 244; Aloisio, 2017, p. 68). Имајући у виду ову белешку, политички тренутак у коме су папство и Алфонсо V били сконцентрисани на покретање крсташког рата и место Српске деспотовине у крсташким плановима, контекст мисије Јунија Градића бива јаснији. Тема преговора Градића са папом, као и са Алфонсом, могла је бити српско укључивање у крсташке планове. У периоду од почетка октобра до децембра 1453.

године интензивирани су везе између српског деспота и напуљског краља, судећи по још два помена Јунија Градића у белешкама Алфонсове ризнице (Iorga, 1899, pp. 53–54). Истовремено са деспотовим посланством, у Риму и Напуљу налазило се и посланство Скендербега (Radonić, 1942, pp. 41–42, no. 72). Иако временска и просторна блискост посланстава обојице балканских протагониста у антиосманским плановима упућују на њихову могућу повезаност, доступни извори не дају довољно података о томе.

У датим околностима, у жеку разматрања крсташких планова, 24. октобра 1453. године, након пријема Јунија Градића (Antonović, 1993, p. 65), папа Никола V је издао булу деспоту Ђурђу. Документ почиње формалним уводом и ставом да пастирској служби римског понтифекса приличи да заштити оне који се боре њрошћив најагача хришћанске вере (*qui christiane fidei oppugnatores impugnant*) (Hofmann, 1946, p. 142). Називајући деспота *нашим љубљеним сином (dilectum...filium nostrum)*, наводи се деспотска титула према типичном обрасцу којим је Ђурађ титулисан у својим латинским повељама (Antonović, 1993, p. 65; Porčić, 2012, p. 77).² Коришћена титула највише одговара оној коју је у свом писму препоруке папи за српско посланство употребио Алфонсо Арагонски, те је вероватно из њега и преузета.³ У даљем тексту, папа је својом апостолском влашћу заповедио свим световним лицима и црквеним властима да не чине никакву штету деспоту и његовој земљи док се са својим људима припрема за рат против Турака. За оглушење о заповест претила је казна екскомуникације и анатеме (Hofmann, 1946, p. 143).⁴ Поред тога, свим световним и црквеним људима дат је савет да се и сами придруже борби против *неверника* (Hofmann, 1946, p. 143).

У следећем делу буле, претња казном упућена је онима који су скрнавили цркве, иконе и побожна места у деспотовој земљи (Hofmann, 1946, pp.

² За примере латинских титула деспота Ђурђа в. (Spremić, 1994, p. 141).

³ У папиној були титула је употребљена у форми *illustrem regni Rasie dispotum ac Alben., Rane totiusque Usore dominum* (Hofmann, 1946, pp. 142–143), док је у Алфонсовом писму наведен облик *illustrissimi principis Georgii despoti regni Rascie et Albanie, Rive et totius Uxore domini* (Thallóczy & Áldásy, 1907, p. 171). Rane из папске буле требало би читати као Rame (Gill, 1967, pp. 551; Spremić, 1986, p. 419). Појам би се могао односити на жупу Рама која се простирала око истоимене десне притоке Неретве, премда назив није био ограничен на географске оквире саме жупе. У титулатури угарских краљева се у XV веку, али и пре тога, име ове области изједначавало са Босном. О овом питању прегледно в. (Krstić, 2014, p. 42). Рама се у папској були јавља на месту помена Поморја (*Rive*) из Алфонсовог писма. Међутим, упркос упитном везивању Рама за Приморје у делу историографије (Klaić, 1994, p. 40), те истовестности њихових обележја у непоузданим *илирским њрдовницима* од краја XVI до XVIII века (Filipović, 2016, pp. 236, 246–249), доступни извори не пружају довољно основа за изједначавање ова два појма.

⁴ Да се овде не ради само о формалној претњи екскомуникацијом, сведочи пракса папства у XV веку да екскомуницира или под интердикт ставља оне за које постоји сумња да сарађују са Османлијама. Такав је случај био са албанском великашком породицом Дукађина, који су због приближавања Османлијама стављени под интердикт 1454. године, екскомуницирани 1457. године и којима је још једном прећено интердиктом 1459. године (Theiner, 1863, pp. 413, 424; Božić, 1979, pp. 371, 378).

143–144). Није изричито наведено о коме је реч, али се може претпоставити да се не ради о Османлијама, већ о другим хришћанима, одн. римокатолицима, којима је папа заиста и могао да изриче казне. По својој прилици, текст се односи на фрањевачке мисионаре, претежно из Босне, али и оне који су долазили из краљевине Пољске и Угарске. Њихови конфликти са православним хришћанима на граничном простору између Босне и Српске деспотовине били су праћени и политичким превирањима (Andrić, 2016, p. 217). Фрањевачка мисионарска активност према православнима појачана је након 1451. године, када је проповедник Евгеније Сома постављен за нунција на јединственом мисионарском простору у *сѣранама* Албаније, Бујарске и Рашке (Wadding, 1735, p. 106; Antonović, 1993, p. 66). Агресивно деловање фрањеваца проузроковало је низ сукоба са локалним свештенством и становништвом. Резултат тих сукоба били су насиље над мисионарима, њихово хапшење, као и убиство фрањевачког презвитера Ђорђа Харамиића и лаика Хадријана (Wadding, 1735, pp. 215–216; Antonović, 1993, p. 66). Фрањевачке акције одвијале су се под надзором чувених проповедника Јакова од Марке и Јована Капистрана. О Капистрановим насилним методама према православнима, али и затегнутим односима са представницима Курије, сведочи жалба папског легата кардинала Хуана Карвахала папи Каликсту III (1455–1458) да је Капистран у Угарској насилно прекрштавао православне, палио њихове цркве и претио им (Housley, 2012, p. 31).⁵ Иако је Капистран одржавао контакте са папством и извесно био виђен као харизматична и корисна личност (Housley, 2004, pp. 101–102), треба бити опрезан при изједначавању ригорозне фрањевачке и централне папске политике према православнима.

Важан елемент папске источне политике, нарочито након пада Константинопоља, била је унија црква договорена на сабору у Фиренци 1439. године (Housley, 2012, pp. 10–11). Циљ уније није био само постизање црквеног, већ и политичког јединства хришћана ради супротстављања турској претњи. Идеја о општем хришћанском нападу на Османлије мотивисала је усмеравање уније и ка оријенталним хришћанима (Weber, 2017, pp. 22–25).

Садржај последњег дела буле папе Николе српском деспоту тиче се управо уније. Папа експлицитно наводи да је деспот Ђурађ *йријрлио* и *држи облик вере који је на свейом васељенском Фиренџинском сабору од Зајадне и Источне цркве, које су се ѿамо састјале, дефинисан (amplectatur et teneat formam fidei, que in sacro usumenico concilio Florentino ab Occidentali et Orientali ecclesia, que ibi convenit, diffinita est)* (Hofmann, 1946, p. 144). У даљем тексту дата је папска заповест да нико не сме приморавати деспота да се држи других обреда од оних које је до тада следио. Деспоту је признато пуно право да *следи ѣрчки обред, како је йоменуџи сабор, ѿакође, наређио и усѣановио (ritum Grecum sequendo, sicut etiam prefatum concilium ordinavit ac statuit)* (Hofmann,

⁵ Није сачуван датум када је писмо састављено, али је накнадно датирано у 1456. годину (Housley, 2012, p. 31).

1946, p. 144). Сложеном питању односа деспота Ђурђа према Фирентинској унији старија историографија углавном је приступала негативно, одбацујући могућност да је Ђурађ икада прихватио унију (Spremić, 1986, pp. 417, 419–420; Đurić, 2007, pp. 258–259). Савремене анализе овог проблема отвориле су простор за нова тумачења (Andrić, 2016, p. 213; Nikolić, 2017, p. 21).

Теза о одсуству српске делегације са сабора у Ферари–Фиренци 1438/39. године углавном се темељила на краткој белешци из мемоара Силвестера Сиропула, писаних средином XV века.⁶ У њој је наведено да је деспот одбио предлог византијског изасланика Андроника Кантакузина да пошаље посланство на унијатски сабор или да макар потпише писмену сагласност за унију (Laurent, 1971, pp. 164–165). Као додаток томе наводи се и текст из редакције Б Сиропуловог дела, писан крајем XV века и чији он није аутор, у коме је додато и опширније излагање о деспотовом неповерењу према Латинима (Spremić, 1986, p. 417). Сумњу на сведочанство из Сиропулових мемоара бацају белешке Андреа де Сантакроче о Фирентинском сабору, у којима папски адвокат јасно говори о присуству српске делегације на отварању сабора у Ферари 1438. године (Andreas de Santacroce, 1955, p. 30). Новија разматрања опрезнија су према категоричкој тврдњи да је овај податак погрешан (Spremić, 1986, p. 409; Đurić, 2007, p. 277). Сиропул не противуречи Андреи де Сантакроче, јер када говори о догађају из 1436. године да деспот није намеравао да пошаље изасланике, не каже да ли је касније променио мишљење (Andrić, 2016, p. 212).

Први преговори о унији Западне и Источне цркве покренути су нешто раније, у периоду између 1434. и 1437. године, на Базелском сабору (1431–1449) (Housley, 2017, pp. 130–131). Веза између крсташког рата и уније била је наглашена у Базелу. Остављајући по страни канонску расправу савременика о томе да ли је Базелски концил имао право да даје индулгенције и знак крста, чињеница је да су до 1437. године сабрани учесници то право недвосмислено сматрали легитимним (Housley, 2017, pp. 131, 132–149). У циљу постизања уније, сабор је узео на себе задатак да организује флоту која би византијског цара Јована VIII Палеолога (1425–1448) и православну делегацију превезла из Константинопоља у Базел (Housley, 2017, pp. 131, 138–139; Nikolić, 2017, p. 16). Доминиканац Јован Дубровчанин је 1437. године известио Базелски концил да је и српски деспот сагласан са унијом. Поред тога, оставио је сведочанство да је српско посланство било део православне делегације која је фебруара 1437. године у Константинопољу чекала флоту да би је превезла до сабора, премда до тога није дошло (Haller, 1896, pp. 332, 367, 378; Spremić, 1986, p. 416; Nikolić, 2017, p. 16). Због турских удара од пролећа 1437. године све до пада Смедерева августа 1439. године, српском деспоту је простор за бављење

⁶ Силвестер Сиропул био је велики епископ цркве Свете Софије у Константинопољу и члан византијске делегације на Фирентинском сабору. Иако је потписао декрет о унији 1439. године, по повратку у престоницу приклонио се антиунијатској струји под вођством архиепископа Марка Ефеског (Papadakis, 1991, p. 2001).

унијом заиста био ограничен (Andrić, 2016, p. 214; Nikolić, 2017, pp. 16–17). Међутим, такве потешкоће не морају нужно да искључе могућност преговора. Османска претња је једнако могла бити и мотивишући фактор за тражење војне помоћи са Запада, а везу уније са крсташком акцијом савременици су, свакако, јасније увиђали.⁷ Ово не мора да значи да је Ђурађ прихватио унију 1439. године, али отвара простор за размишљање у правцу коришћења те опције у циљу обезбеђивања помоћи.

Таква отвореност са деспотове стране могла је бити показана и октобра 1453. године приликом слања посланства папи, у такође неповољним политичким и верским околностима. Податак из папске буле о Ђурђевом прихватању уније у историографији је тумачен као папина необавештеност по питању његовог односа према унији (Spremić, 1986, p. 419). Као поткрепљење за такав став наводи се писмо Јована Капистрана, писано 1455. године папи Каликсту III, након сусрета са деспотом Ђурђем. У њему фрањевац обавештава папу о верским грешкама Срба и самог деспота, наводи оправдање Ђурђеве вере у були папе Николе V, али то приписује папиној *лошој информисаности* (*non ex bona informatione*) (Fermendžin, 1892, pp. 224–226, no. 954). Међутим, Капистраново писмо није сасвим поуздан извор за наведени проблем, јер су подаци у њему навођени тенденциозно и последица су како личних ставова, тако и религијских тензија на простору одакле је фрањевац прикупљао информације. Као што је речено, део буле који прети екскомуникацијом скрнавитељима цркава и икона у деспотовој земљи, методом која није била страна Капистрану, највероватније се односи на фрањевачке опсервантске мисионаре. Они нису могли бити задовољни папином опоменом, изреченом у јеку тензија са источним хришћанима. Управо су босански опсерванти идентификовани као *йоверљиви људи* које је Капистран наводио као извор својих информација (Andrić, 2016, pp. 217–218). Оптужбе по питању религијске праксе, формулисане у осамнаест чланова, видно су једностране, писане су на основу појединачних примера и наменски су преувеличаване. У несређеном низу крећу се од непоштовања папског ауторитета, преко сујеверних обичаја, недоказивих клевета о благим епитимијама за убиство католика, до непоштовања празника карактеристичних за Западну цркву (Fermendžin, 1892, pp. 225–226).

У Капистрановом писму примећује се потпуно одсуство разумевања за особености источне хришћанске традиције и генерални став да је једино западна пракса она која је истински католичка. Између осталог, у грешке Срба

⁷ Више примера сведочи о ослањању на помоћ са Запада у кризним тренуцима по деспотовину. Ђурђева предаја Београда 1427. године краљу Жигмунду (1387–1437) и укључивање града у угарски одбрамбени систем на Дунаву учињени су са надом на угарску заштиту од османске претње (Krstić, 2012, pp. 125–126). Такође, деспот се након пада Смедерева 1439. године у Угарској залагао за покретање крсташког рата, планирајући да у ту сврху оде и у Немачку и Чешку. Српска војска била је саставни део крсташке војске у успешној првој фази Варнинског крсташког рата (1443–1444) (Spremić, 1982, p. 246; Maksimović, 2013, pp. 45–71).

убрајају се и мрс суботом и одбацивање празника Тела и Крви Христове и Блажене Девице, који у Источној цркви нису постојали (Fermendžin, 1892, p. 226). Иако се трудио да дискредитује деспотову веру, фрањевац је ипак навео да је сам деспот, на основу папске буле, тврдио да је његова вера одобрена од Апостолске столице (Fermendžin, 1892, p. 226). Како год да је деспот тумачио булу, очито је да папски ауторитет, бар у иступањима пред западним представницима, није одрицао. На основу те буле, Капистран је тврдио да деспот жели да у Угарској подигне девет манастира настањених калуђерима који би се држали источне обредне и догматске праксе (Fermendžin, 1892, p. 225).⁸

Особености Источне цркве су, међутим, потпуно биле гарантоване булом *Laetentur Caeli* папе Евгенија IV (1431–1447), којом је 1439. године проглашена Фирентинска унија (Andreas de Santacroce, 1955, pp. 260–266). Источни обред, са свим својим карактеристикама, њоме је недвосмислено легитимизован, а догматске разлике су суштински релативизоване. У делу буле који говори о *filioque*, најзначајнијој догматској разлици, иако је исхођење Светог Духа од Оца и Сина потврђено као исправно, у објашњењу се наводи да и грчко и латинско тумачење имају исти смисао истине, те да као једино исходиште у Светој Тројници остаје Отац (Andreas de Santacroce, 1955, pp. 260–261). Овакво тумачење могло је бити различито интерпретирано, између осталог и на начин да источни хришћани остану при свом Символу вере. Символ вере без *filioque* прочитан је на литургији коју је византијска делегација служила у цркви св. Марка у Венецији при повратку са Фирентинског сабора (Laurent, 1971, pp. 530–531). Такво стање остало је и након доласка Митрофана II (1440–1443) на патријаршијски трон, о чему сведочи његово циркуларно писмо из 1440. године. Унија је, према Митрофановим речима, прокламована, папино име уписано је у диптихе, али је патријарх нагласио да се по питању црквених служби и *чишња свешћеної Символа ѝридржавамо ранијеї, без мењања целине* (Hofmann, 1953, p. 47, no. 36). Посебности источне догматске и литургијске праксе, управо оне чије је држање Капистран замерао деспоту Ђурђу, нису противуречиле прихватању уније. Треба додати да ни адресант Капистрановог писма, папа Каликст III, није пуно марио за фрањевчеве оптужбе на рачун деспотове вере. Тежиште свог одговора проповеднику преусмерио је на крсташки рат против Турака и на Ђурђеву практичну улогу у њему (Vonmann et al., 1992, pp. 298–299; Andrić, 2016, pp. 222–223).

Поред приближавања папству, деспотово прихватање уније је за папу Николу V могло имати још једну теолошку димензију у вези са крсташтвом. Наиме, на сабору у Фиренци је, међу спорним тачкама у дефинисању заједничке вере, покренуто и питање чистиштва. Концепту су се супротстављали

⁸ Сва је прилика да је основ за деспотову идеју о подизању манастира била анализирана Николина була из 1453. године (Andrić, 2016, pp. 209–211). Постоји мишљење да је за потребу подизања манастира издата посебна була (Ćirković, 1982, p. 444), али такав документ није познат.

чак и проунијатски грчки изасланици, какав је био Висарион Никејски (Gill, 1959, p. 121). Унијатском булом је сâм концепт одобрен, уз напомену важности молитава живих за мртве (Andreas de Santacrose, 1955, pp. 261–262). Идеја чистилица била је уско везана за издавање индулгенција, нарочито крсташких. Већ од прве половине XIII века, убрзо након што се на Западу усталио концепт чистилица, крсташке индулгенције виђене су као средство ослобађања од истог (Le Goff, 1990, p. 237; Shaffern, 1992, p. 369). Прималац крсташке индулгенције, био то појединац или група људи, био је ослобођен испаштања за све грехе које је починио, јер је крсташки рат сматран нарочитим временом у духовном животу хришћана (Housley, 2004, pp. 175–177). Стога би деспотово усаглашавање вере са одлукама Фирентинског сабора отворило могућност примене индулгенција које је крсташка була папе Николе V из 1453. године гарантовала (Mixson, 2022, p. 57). Поменути аспект буле деспоту Ђурђу вероватно је био важнији папству него ли српском владару, јер концепт чистилица и индулгенција на Истоку никада није заживео.⁹

Још један податак који поткрепљује тезу о крсташком контексту буле српском деспоту јесте белешка у папском регистру под 24. октобром 1453. године, датумом издавања буле, да је Ђурђу, *десџоџу земље Рашке, зајовеђено да се дори љроџив Турака (Georgio despotaе regni Rasciae mandatur, ut contra Turcos dimicet)* (Lukcsics, 1938, p. 324, no 1329; Antonović, 1993, p. 67). Судећи по датуму, заповест је, поред могуће усмене поруке српском посланству, дошла управо у облику анализираних папске буле. Кратка белешка из Рима јасно показује да је њено издавање тумачено као укључивање деспота у крсташки табор. У одговорима Алфонса Арагонског од 6. новембра 1453. године на Ђурђево писма, деспоту је саветовано да у фебруару пошаље писма са молбом за помоћ на дворове других европских владара (Spremić, 1994, p. 408).

Упркос плановима, до покретања крсташког рата против Османлија није дошло. Реализацију је отежавала зависност похода од истовремене акције више учесника са разједињеним појединачним интересима и мотивима за учешће (Weber, 2014). Српска деспотовина се већ 1454. године сусрела са снажним турским ударом. Није искључено да је напад уследио као одговор на приближавање деспота Ђурђа крсташком табору. Деспотовина је, ипак, успела да привремено одоли нападу уз угарску помоћ. Јанош Хуњади је покушао да такву ситуацију искористи како би мотивисао немачког цара Фридриха III да покрене војску против Османлија, али безуспешно (Spremić,

⁹ О историјату дебате по питању чистилица између хришћанског Истока и Запада в. студију (Ombres, 1984, pp. 1–14). Да је овај концепт остао споран и у каснијим унијатским преговорима сведочи члан бр. 5 Брестовске уније (1595) у коме се напомиње да се о чистилицу неће водити расправа (Halsall, 1999). Без обзира на очито одбацивање идеје чистилица код источних хришћана, папе су се у крсташкој политици према њима током XV века служиле индулгенцијама. То показују индулгенције папе Сикста IV (1471–1484) Молдавији за јубилејску годину (1476), у циљу прикупљања средстава намењених молдавском кнезу Стефану III (1457–1504) за покретање крсташког рата (Pilat & Cristea, 2018, pp. 165–166).

1994, pp. 421–425). О спремности за крсташки рат сведочи и слање српског посланства, заједно са угарским, у Рим 1454. године (Antonović, 1993, p. 69).

Алфонсо V је 1454. године кренуо у снажнију крсташку кампању, уз противљење Венеције, која се тиме сматрала угроженом. Напуљски краљ је тада обновио вазални уговор са херцегом Стефаном Вукчићем. Уз то, именовао је свог канцелара како би посетио цара Фридриха III, угарског краља Ладислава V (1444–1457), Јаноша Хуњадија, херцега Стефана, босанског краља Стефана Томаша (1443–1461) и деспота Ђурђа. Свима је требало да пренесе Алфонсову спремност да покрене флоту за крсташки поход (Spremić, 1994, p. 426; Aloisio, 2017, p. 69). Наредне године је Алфонсо, уз помпезну церемонију, узео знак крста у напуљској катедрали и послао емисаре на више европских дворова да објаве краљеву спремност за рат против Турака. Ипак, услед комбинације политичких и финансијских потешкоћа, ни тада није дошло до покретања војске (Aloisio, 2017, pp. 69–70). Српску деспотовину су 1455. године поново нападе османске трупе, а врхунац кампање било је заузимање Новог Брда 1. јуна. Вест о паду затекла је деспота Ђурђа на заседању дијете у Ђуру у Угарској. На њој је био укључен у Хуњадијев крсташки план, заједно са папством, самим Хуњадијем, Ладиславом V, Алфонсом V и Филипом Добрим као потенцијалним учесницима (Wadding, 1735, pp. 292–294; Spremić & Kalić, 1982, pp. 297–299; Andrić, 2016, pp. 203–204). Ни овог пута није дошло до реализације плана, те је деспот почетком 1456. године са султаном склопио мир, задржавајући крајеве северно од Крушевца и Западне Мораве (Spremić & Kalić, 1982, p. 299).

Могуће је да је неостваривање крсташких замисли утицало на промену политике деспота Ђурђа према унији са Римом. Имајући у виду деспотову религиозност и утицај антилатински расположених исихаста, извесно је да је његов став према унији примарно био вођен политичким интересима деспотовине (Nikolić, 2017, p. 22; Milivojević, 2011, p. 32; Andrić, 2016, p. 213). О заокрету по питању уније сведочи деспотова преписка са цариградским патријархом Генадијем Схоларијем (1454–1456) коме се Ђурађ обратио за канонски савет о постављању патријарха, одн. архиепископа, ван државне територије (Nikolić, 2017, pp. 21–22; Glušac, 2016, p. 109). Ђурађ је писао православном патријарху у Константинопољу, кога је поставио султан Мехмед II (1451–1481) и који је сматран нелегитимним од стране Рима, а не цариградском патријарху Григорију Мамасу (1445–1459), који је прихватио унију и уживао подршку Рима, где се налазио у избеглиштву (Murešan, 2013, pp. 298–299; Harris, 2017, p. 14). То је био знак дефинитивног одустајања од верског приближавања Риму. Преписка се датира у период 1455/1456. године, након Капистранове мисије (Andrić, 2016, p. 213). Ђурђево писма су морала бити упућена пре почетка 1456. године, јер се Генадије повукао са патријаршијског трона јануара исте године (Kiminias, 2009, p. 37). Управо у том периоду крсташки рат је постајао све мање изван, те је нестао и основни мотив

за прихватање уније. Крсташка акција није покренута ни 1456. године, чак ни након хришћанског успеха у одбрани Београда од Османлија,¹⁰ а деспот Ђурађ се крајем године упокојио.

¹⁰ О опсади Београда и Капистрановом уделу у мотивисању хришћана в. (Fodor, 2008, pp. 43–51; Housley, 2004, pp. 111–113).

Прилог

Була папе Николе V десјоју Ђурђу Бранковићу (Рим, 24. октобар 1453. године)

Текст¹¹

Nicolaus episcopus etc.¹² universis et singulis Christifidelibus salutem etc.¹³

Decet Romanum pontificem ex debito sui pastoralis officii eos, qui christiane fidei oppugnatores impugnant, favoribus prosequi ac ipsorum statui salubriter providere.

Dilectum itaque filium nostrum nobilem virum Georgium illustrem regni Rasiae despotum ac Alban., Rane totiusque Usore¹⁴ dominum paterna caritate licet absentem in tuentes¹⁵ et quod animose, constanter ac viriliter quantove desiderio flagret et incensus sit contra perfidissimos Teucros et infideles cum omni suo potentatu congregari et pro verissima ac indubitata Christi fide ad eligendam¹⁶ enervandamque eorum pravam et iniquam intentionem in christicolis se obicere digna consideratione pensantes, atque ideo huiusmodi laudabile propositum suum confirmare nedum volentes in domino, sed augere; ut cum dei omnipotentis auxilio quietius et tutius adimpleri possit et ex tam pio ac bono opere meritum consequatur, auctoritate apostolica et presentium tenore stricte precipiendo mandamus omnibus et singulis principibus, ducibus, marchionibus, comitibus, baronibus, communitatibus necnon universitatibus et personis quibuslibet tam ecclesiasticis quam secularibus cuiusvis status, dignitatis, gradus et preeminentie extiterint, quatenus prefatum despotum, filios, familiam, subditos et vaxallos suos ac homines sub exercitu suo militantes, quando et quotienscunque cum predictis gentibus ac hominibus suis ad bellum contra dictos Teucros et infideles se preparare eumque ac filios suos pugnare contigerit, nullatenus in dominio suo vel terris, castris, villis et locis quibuscunque sibi subiectis ac omnibus rebus et bonis suis ubicumque et in quibuscumque locis consistentibus inquietare, turbare, molestare, vexare, invadere, dannificare, ledere et violentiam vel offensionem ullam eis inferre per se vel alium seu alios aliquo questo colore, pretextu, occasione vel causa, palam vel occulte aut alio quovis modo presumant sub pena excommunicationis late sententie, anathematis et perditionis eterne; quin ymo¹⁷ ob reverentiam dei in exterminium et confusionem dictorum Teucrorum ac infidelium suis assistant consiliis et favoribus opportuniter.

Insuper quia ad aures nostras pervenit nonnullos fuisse et esse invasores, vasta-

¹¹ Текст буле дат је према издању (Hofmann, 1946, pp. 142–144, no. 307).

¹² Белешком *etc.* изостављани су стандардни формални изрази у папским документима. На овом месту стандардни израз је *servus servorum dei*. За примере текстова докумената Николе V без скраћивања формалних израза в. (Jenks, 2018, pp. 112–117, 120–125, no. 25, 26, 28, 29).

¹³ Изостављено: *et apostolicam benedictionem*.

¹⁴ У издању буле (Gill, 1967, p. 551) реч је прочитана као *vsonie*.

¹⁵ Требало би: *intuentes*. Реч је исправно прочитана у издању (Gill, 1967, p. 551).

¹⁶ У издању (Gill, 1967, p. 551) реч је прочитана као *illigandam*.

¹⁷ Требало би: *quinimo*. Реч је исправно прочитана у издању (Gill, 1967, p. 551).

tores, violatores et offensores ymaginum ac picturarum ecclesiarum et piorum locorum eorundem deturpatores, ad evitacionem deterioris scandali, quod inde posset obvenire et ut predictus dispotus ac sui contra prenomatos christiani nominis inimicos ferventius animentur, eadem auctoritate et harum serie antedictis invasoribus, vastatoribus, violatoribus, offensoribus, deturpatoribus omnibusque aliis et singulis quicumque fuerint et sint, damus etiam sub dicta pena in mandatis, ne picturas ipsas ac ymagines de cetero invadere, vastare, violare ac deturpare audeant.

Ceterum cum dispotus ipse cum suis amplectatur et teneat formam fidei, que in sacro ycumenico concilio Florentino ab Occidentali et Orientali ecclesia, que ibi convenit, diffinita est, volumus et apostolica auctoritate mandamus, ne quicumque cuiuscumque conditionis existat, ipsum aut suos perturbare, irritare vel compellere possit aut debeat, ut alios ritus seu ceremonias sequatur aut teneat quam huc usque tenuerit, ritum Grecum sequendo, sicut etiam prefatum concilium ordinavit ac statuit.

Datum Rome apud S. Petrum , anno etc.¹⁸ M^o quadringentesimo quinquagesimo tertio, non. kal. novembris, pontificatus nostri anno septimo.

De curia. Duplicata. Io[annes] de Cremonensibus. Io[annes] de Ciechinis.¹⁹

Превод

Никола епископ итд.²⁰ свима и свакоме у Христу вернима, поздрав итд.²¹

Римском понтифексу, из дужности његове пастирске службе, приличи да оне који се боре против нападача хришћанске вере прати благодатима и да се о њиховом положају корисно стара.

Стога, нашег љубљеног сина, племенитог Ђурђа, славног деспота државе Рашке и господара Албаније, Раме и целе Усоре, родитељском бригом гледајући, иако одсутног, како храбро, чврсто и мужевно и са којом жељом гори и разјарен је да се придружи свим својим моћима против најпревртљивијих Турака и неверника и за најистинитију и неупитну хришћанску веру против њихове ишчашене, те исцрпљујуће, изопачене и неправедне намере показујући се међу хришћанима достојан вредновања; те стога желећи да се његове поменуте похвалне намере не само у Господу потврђују, већ и увећавају, тако да са помоћу Бога Свемогућег може мирно и безбедно постићи и, из таквог

¹⁸ Изостављено: *incarnationis dominice*.

¹⁹ У издању (Gill, 1967, p. 552) имена су, без коришћења углстих заграда, прочитана као *Johannes de Cremonensibus. Johannes de Ciechinis*.

²⁰ Изостављено: *слуѿа слуѿу Божијих*.

²¹ Изостављено: *и аѿосѿолски блаѿослов*.

побожног и доброг дела, задобити врлину, апостолском влашћу и путем ове исправе строго и чврсто заповедамо свима и свакоме, кнежевима, војводама, маркизима, грофовима, баронима и градским властима, као и свим лицима уопште и понаособ, како црквеним, тако и световним, ког год били положаја, достојанства, ранга и угледа, у погледу поменутог деспота, његових синова, породице, поданика и вазала и људи у његовој војној служби, када год и сваки пут када се са наведеним својим људима и народом припрема за рат против речених Турака и неверника и са својим синовима крене у борбу, ни на који начин његово господство или земље, тврђаве, градове и места који су њему потчињени, и све његове ствари и добра, ма где били, да не узнемиравају, ометају, злостављају, потресају, нападају, оштећују, повређују или да било какво насиље или увреду наносе њему самом или другима или било коме, под било каквим разлогом, изговором, поводом или узроком, јавно или тајно или на било који други начин, под казном екскомуникације уз општу осуду, анатему и вечно проклетство; већ да пре, из страха Божијег, својим саветима и подршком допринесу истребљивању и пометњи речених Турака и неверника.

Поред тога, како смо чули да су се јављали и јављају се неки нападачи, уништитељи, насилници и увредљивци представа и црквених слика и побожних места, те скрнавитељи истих, ради избегавања горег скандала који би се затим могао десити, и да би се поменути деспот и његови људи против претходно наведених непријатеља хришћанског имена ватрено охрабрили, истом влашћу и овај низ речених нападача, уништитеља, насилника, увредљиваца, скрнавитеља, уопште и понаособ, који год били и који год да су, такође стављамо под поменути казну заповедајући да се даље не усуђују да саме слике и представе нападају, уништавају, злостављају и скрнаве.

Такође, с обзиром да деспот лично са својима пригрљује и држи облик вере који је на светом васељенском Фирентинском сабору од Западне и Источне цркве, које су се тамо састале, дефинисан, желимо и апостолском влашћу заповедамо да нико, ни под којим условима, њега или његове људе не узнемирава, провоцира или притиска да мора или да треба да следи или држи се другачијих обреда или обичаја од оних којих се до сада држао следећи грчки обред, као што је, такође, поменути сабор наредио и установио.

Дато у Риму, код Светог Петра, године итд.²² хиљаду четристо педесет треће, деветих календа новембра, седме године нашег понтификата.

Из Курије. Препис. Јован из Кремоне. Јован из Чекија.

²² Изостављено: *од рођења Господњеј.*

Референце

- Aloisio, M. (2017). Alfonso V and the anti-Turkish crusade. In N. Housley (Ed.), *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures* (pp. 64–74). Routledge.
- Andreas de Santacroce. (1955). *Acta Latina Concilii Florentini* (G. Hofmann, Ed.). Pontificum Institutum Orientalium Studiorum.
- Andrić, S. (2016). Saint John Capistran and despot George Branković: an impossible compromise. *Byzantoslavica – Revue Internationale Des Études Byzantines*, 74, 202–227.
- Angold, M. (2016). *The fall of Constantinople to the Ottomans: context and consequences*. Routledge.
- Antonović, M. (1993). Papstvo u Srbija u XV veku. *Dodatak Istorijskom glasniku*, 1-2, 3–82.
- Bonmann, O., Gál, G., & Miskuly, J. M. (1992). A provisional calendar of St. John Capistran's correspondence. *Franciscan Studies*, 52, 283–327.
- Božić, I. (1979). *Nemirno Pomorje XV veka*. Srpska književna zadruga.
- Ćirković, S. (1982). Srpski živalj na novim ognjištima. In J. Kalić (Ed.), *Istorija srpskog naroda II* (pp. 413–444). Srpska književna zadruga.
- Damian, I. M. (2011). Cruciada și români într-un proiect de la mijlocul secolului XV. *Anuarul Institutului de Istorie» A.D. Xenopol», 48*, 81–90.
- Damian, I. M. (2012). From the "Italic League" to the "Italic Crusade": Crusading under Renaissance Popes Nicholas V and Pius II. In I. M. Damian, I. - A. Pop, M. Popović, & A. Simon (Eds.), *Italy and Europe's eastern border. 1204-1669*, (pp. 79–94). Peter Lang Verlag.
- Đurić, I. (2007). *Sumrak Vizantije - vreme Jovana VIII Paleologa (1392-1448)*. Prosveta.
- Fermendžin, E. (Ed.). (1892). *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- Filipović, E. O. (2016). Kako je "grb Rame" postao "grb Bosne." In B. Tomislav (Ed.), *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami". Međunarodni znanstveno-stručni skup. Prozor, 11. kolovoza 2016*. (pp. 233–263). Synopsis.
- Fodor, P. (2008). The Ottoman empire, Byzantium and Western Christianity the implications of the siege of Belgrade, 1456. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61(1-2), 43–51. <https://doi.org/10.1556/orient.61.2008.1-2.5>
- Gašparović, S. (2016). *Srbija i Ugarska od 1402 do 1480. godine* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7917>
- Gill, J. (1959). *The Council of Florence*. Cambridge University Press.
- Gill, J. (1967). Pope Calixtus III and Scanderbeg the Albanian. *Orientalia Christiana Periodica*, 33, 534–562.
- Glušac, J. (2016). *Srpska pravoslavna crkva u Srpskoj despotovini* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6180>
- Haller, J. (Ed.). (1896). *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel, Bd. 1: Studien und Dokumente (1431-1437)*. R. Reich.
- Halsall, P. (Ed.). (1999). *Modern History Sourcebook: The Treaty of Brest, 1595*. Internet Modern History Sourcebook; Fordham University Center for Medieval Studies. <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1595brest.asp>
- Harris, J. (2017). The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium. In C. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kappeller, & V. Zervan (Eds.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison* (pp. 9–16). Austrian Academy of Sciences Press.
- Hofmann, G. (Ed.). (1946). *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Pars III* (Concilium Florentinum documenta et scriptores, Vol. 1). Pontificum Institutum Orientalium Studiorum.
- Hofmann, G. (1953). *Orientalium documenta minora* (Concilium Florentinum documenta et scriptores, Vol. 3). Pontificum Institutum Orientalium Studiorum.
- Housley, N. (2004). Giovanni da Capistrano and the Crusade of 1456. In N. Housley (Ed.), *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact* (pp. 94–115). Palgrave Macmillan.
- Housley, N. (2012). *Crusading and the Ottoman threat, 1453-1505*. Oxford University Press.
- Housley, N. (2017). Ending and Starting Crusades at the Council of Basel. *Crusades*, 16, 115–146.
- Iorga, N. (1899). *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVIe siècle* (Vol. 2). E. Leroux.
- Iorga, N. (1915). *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVIe siècle* (Vol. 4). L'Académie roumaine.
- Ivanović, M. (2016). Foreigners in the Service of Despot Đurađ Branković on Serbian territory. *Banatica*, 26(2), 257–268.
- Jenks, S. (Ed.). (2018). *Documents on the Papal plenary indulgences 1300-1517 preached in the Regnum Teutonicum* (Later Medieval Europe, Vol. 16). Brill.
- Kiminas, D. (2009). *The Ecumenical Patriarchate: A history of its metropolitanates with annotated hierarch catalogs*. Wildside Press.
- Klaić, N. (1994). *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Eminex.
- Krstić, A. (2012). Kralj Žigmund u Borči, ili kada je i kako Beograd predat Ugrima 1427. godine? *Istorijski časopis*, 61, 115–127.
- Krstić, A. (2014). *Članovi dinastija jugoistočne Evrope u sred-*

- njovekovnoj Ugarskoj [Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8908>.
- Laurent, V. (Ed.). (1971). *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*. Centre national de la recherche scientifique.
- Le Goff, J. (1990). *The birth of Purgatory*. Scholar Press.
- Lukcsics, P. (1938). *XV. századi pápák oklevelei (= Diplomata pontificum saec. XV)* (Vol. 2). Magyar Tudományos Akadémia.
- Maksimović, M. (2013). Srbi i "Duga vojna" 1443/1444. godine. *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 45–71.
- Milivojević, V. (2011). Pravoslavlje despota Đurđa Brankovića. *Šumadijski anali*, 6(6), 12–35.
- Mixon, J. D. (2022). *The Crusade of 1456: Texts and documentation in translation*. University of Toronto Press.
- Murešan, D. I. (2013). Le Patriarcat latin de Constantinople comme paradoxe ecclésiologique. In M.-H. Blanchet & F. Gabriel (Eds.), *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)* (pp. 277–302). Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.
- Nikolić, M. (2017). Vizantija i Srbija u vreme Firentinske unije Crkava. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 96(2), 9–23.
- Ombres, R. (1984). Latins and Greeks in Debate over Purgatory, 1230–1439. *The Journal of Ecclesiastical History*, 35(1), 1–14. <https://doi.org/10.1017/s0022046900025914>
- Papadakis, A. (1991). Syropoulos, Sylvester. In *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. 3, p. 2001). Oxford University Press.
- Pilat, L., & Cristea, O. (2018). *The Ottoman threat and crusading on the eastern border of Christendom during the 15th century*. Brill.
- Pleyer, K. (1927). *Die Politik Nikolaus V. W. Kohlhammer*.
- Porčić, N. (2012). *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3229>
- Radonić, J. (Ed.). (1942). *Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku (istorijska građa)*. Srpska kraljevska akademija.
- Shaffern, R. W. (1992). Learned discussions of Indulgences for the dead in the Middle Ages. *Church History*, 61(4), 367–381. <https://doi.org/10.2307/3167791>
- Spremić, M. (1982). Prvi pad Despotovine. In J. Kalić (Ed.), *Istorija srpskog naroda II* (pp. 241–253). Srpska književna zadruga.
- Spremić, M. (1986). Srbi i Florentinska unija crkava 1439. godine. *Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU*, 24-25, 413–422.
- Spremić, M. (1994). *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*. Srpska književna zadruga.
- Spremić, M. (2005). *Prekinut uspon: srpske zemlje u poznom srednjem veku*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spremić, M., & Kalić, J. (1982). Sultan Mehmed II Osvajač i Srbija. In J. Kalić (Ed.), *Istorija srpskog naroda II* (pp. 289–301). Srpska književna zadruga.
- Thallóczy, L., & Áldásy, A. (Eds.). (1907). *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526* (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Vol. 2). Magyar Tudományos Akadémia.
- Theiner, A. (1863). *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historia illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta et collecta, ab Augustino Theiner: Ab Innocentio P. III. usque ad Paulam P. III, 1198-1549*. Typis Vaticanis.
- Wadding, L. (1735). *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum* (Vol. 12). Typis Rochi Bernabò.
- Weber, B. (2014). Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle? In J. Paviot (Ed.), *Les Projets de croisade: Géostratégie et diplomatie européenne du XIVe au XVIIe siècle*. Presses universitaires du Midi. <http://books.openedition.org/pumi/16344>
- Weber, B. (2017). Toward a global crusade? The Papacy and the non-Latin world in the fifteenth century. In N. Housley (Ed.), *Reconfiguring the fifteenth-century crusade* (pp. 11–44). Palgrave Macmillan.

